

ԲԱՆԱՎԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ. ДИСКУССИИ И
ОБСУЖДЕНИЯ. DISCUSSIONS

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՐԱՔԵՐԵՆ ՄԻՋՆՈՐԴԱՎՈՐՎԱԾ

ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

(թուրքերենով միջնորդավորված բառաշերտ)

ՍՈՆԱ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ

Ավագ գիտաշխատող, Բ.Գ.Թ., դոցենտ

sonmiq20@gmail.com

DOI: 10.57236/1829-0183-2024.1(30)-38

Համառոտագիր

Լեզուների միջև փոխհարաբերությունների և փոխազդեցությունների բնույթը դրսևորվում է նաև փոխառությունների միջոցով: Փոխառությունները բնորոշ են բոլոր լեզուներին, նրանցում արտացոլվում են ոչ միայն լեզվական, այլև պատմական, սոցիալ-հոգեբանական, մշակութային-քաղաքական տարրեր, որոնք կան կամ եղել են փոխաստու և փոխառու լեզվակիր ժողովուրդների միջև: Սրանով էլ պայմանավորված է փոխառությունների ուսումնասիրության միջգիտակարգային բնույթը և կարևորությունը:

Հոդվածում ուսումնասիրվում են հայերենի՝ արաբերենից կատարված միջնորդավորված փոխառյալ բառերը՝ ըստ հնչյունական մակարդակում դրսևորած օրինաչափությունների և առանձնահատկությունների, որոնք վեր են հանվում ըստ փոխաստու, միջնորդ և փոխառու լեզուների ենթահամակարգերի զուգադրման:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ փոխառություն, փոխաստու լեզու, փոխառու լեզու, միջնորդ լեզու, հնչյունական քննություն:

ABOUT ARABIC INDIRECT BORROWINGS IN THE ARMENIAN LANGUAGE

(vocabulary indirectly borrowed from Turkish)

SONA MIKAYELYAN

NAS RA Institute of Language after H. Acharyan

Senior researcher, Ph.D., Associate professor

sonmiq20@gmail.com

Abstract

The nature of relationships and interactions between languages is also manifested through borrowings. Borrowings are characteristic of all languages; they reflect not only linguistic, but also historical, socio-psychological, cultural and civilizational elements that exist or existed between the peoples of the donor and borrowing languages. Due to this studying borrowings gains its interdisciplinary nature and importance.

The article examines indirectly borrowed Arabic words of the Armenian language according to phonological patterns and features that are revealed by comparing the subsystems of the donor language, the intermediary language and the borrowing language.

Key words and phrases: borrowing, donor language, borrowing language, intermediary language, phonetical study.

ОБ АРАБСКИХ ОПОСРЕДОВАННЫХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

(лексика опосредованно заимствованная из турецкого языка)

СОНА МИКАЕЛЯН

Институт языка им. Р. Ачаряна НАН РА

Старший научный сотрудник, к.ф.н., доцент

sonmiq20@gmail.com

Аннотация

Характер взаимоотношений и взаимодействий между языками проявляется и через заимствования. Заимствования характерны для всех языков, в них отражаются не только языковые, но и исторические, социально-психологические, культурно-цивилизационные элементы, которые существуют или существовали между языками донора и заимствующего языков. С этим и связано междисциплинарный характер и важность изучения заимствований.

В статье рассматриваются опосредованно заимствованные арабские слова армянского языка согласно фонетическим закономерностям и особенностям, которые выявляются при сопоставлении подсистем языка донора, языка-посредника и заимствующего языка.

Ключевые слова и словосочетания: заимствование, язык-донор, заимствующий язык, язык-посредник, фонологическое изучение.

Ներածություն

Հայերենագիտության մեջ արաբերենից փոխառյալ բառերի քննությունը հիմնականում սահմանափակվել է դրանց ստուգաբանությամբ և բառացանկերի ներկայացմամբ: Փոխառությունների հնչյունական, ձևա-իմաստային քննություններ սովորաբար չեն կատարվել:

Փոխառյալ բառերի հնչյունական ուսումնասիրությունը համեմատաբար նոր բնագավառ է, որը զարգացել է վերջին տասնամյակների ընթացքում և կարևոր է այն առումով, որ օգնում է վերհանելու մի շարք համապատասխանություններ ու հակասություններ, որոնք ծագում են լեզուների կառուցվածքային համակարգերի միջև:

Փոխառությունների մեծ մասը տարբեր կերպ է ընկալվում փոխառու լեզվի կրողների կողմից: Ի.Հաուգենը ենթադրում է, որ դրանց հնչյունական հարմարեցումը տեղի է ունենում մի քանի փուլով: Նախևառաջ, երկլեզու անհատը ներմուծում է նոր բառ, որը շատ նման է մայր լեզվի ձևին: Հասանելիություն չունենալով փոխատու լեզվի բառարանին՝ միալեզու անհատները հիմնականում հիմք են ընդունում այն ձևերը, որոնք ներմուծվել են երկլեզու անհատների կողմից: Այդպիսով, հավանաբար, գոյություն ունի տարբերակայնության որոշակի աստիճան, ըստ որի՝ միալեզու անհատները փորձում են ոչ հարազատ հնչյունական մոդելները մերձեցնել իրենց լեզվի հնչյուններին: Երբ բառը սկսում է խոսքային հանրույթի կողմից համընդհանուր գործածություն ստանալ, դառնում է փոխառու լեզվի բառապաշարի մի մասը: Այդպիսով, փոխառված առարկայի անվանման արտասանությունը հաճախ փոխվում է ըստ փոխառու լեզվի հնչյունաբանական օրենքների [10, p. 3]:

Ստորև դիտարկել ենք արաբական միջնորդավորված փոխառությունների հնչյունական առանձնահատկությունները՝ ըստ փոխատու, միջնորդ և փոխառու լեզուներում դրանց դրսևորման եղանակների:

Ուսումնասիրության մեթոդը

Ուսումնասիրությունը կատարվել է զուգադրական-համեմատական մեթոդով: Լեզվական փաստերի և երևույթների զուգադրական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում վերհանելու լեզուների միջև տարբեր մակարդակներում առկա նմանություններն ու տարբերությունները, լեզվական ենթահամակարգերի փոխազդեցությունների տեսակներն ու եղանակները:

Ուսումնասիրության տեսամեթոդական հիմքերը

Հայերենի արաբական փոխառությունները տարբերակվում են ըստ ուղղակի և միջնորդավորված փոխառյալ բառաշերտերի: Փոխառությունների միջնորդ լեզուները պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում եղել են հիմնականում պարսկերենը և թուրքերենը, որոնք ևս բազմաթիվ փոխառություններ են կատարել արաբերենից: Ուշագրավ է, որ տարբեր ուսումնասիրողներ հաճախ նշում են, որ անհրաժեշտ է պարզել, թե հայերենի հատկապես բարբառային որևէ միավորում առկա արաբական փոխառություններից որոնք են անմիջական, և որոնք՝ միջնորդավորված: Ոչ չափազանց դժվար է, որովհետև այդ բառերի զգալի մասը գրեթե նույն ձևով, նույն հնչյունական կազմով գոյություն ունի և՛ պարսկերենում, և՛ թուրքերենում [4, էջ 146-147]: Այդպիսով, այս կամ այն փոխառյալ բառի միջնորդ լեզվի տարբերակման հարցում հաճախ բացակայում է հստակ մոտեցումը: Սա պայմանավորված է վերոնշյալ լեզուների՝ միմյանց հետ ունեցած պատմական սերտ առնչություններով և փոխազդեցություններով:

Անատոլիայում թյուրքական առաջին պետությունը ստեղծվել է 10-րդ դ. սեփուկների կողմից, որոնք իսլամ են ընդունել: Քանի որ իսլամը փոխկապակցված էր արաբերենի հետ, արաբերենից մեծ թվով փոխառություններ են մտել թուրքերենի մեջ: 11-12-րդ դդ. արաբերենը լայնորեն ուսումնասիրվում էր թուրքերի կողմից: Համարվում է, որ այն, ինչպես լատիներենը միջնադարյան Եվրոպայում, մուսուլման ժողովուրդների կրոնի, գիտության և մշակույթի լեզուն էր, և նրանից փոխառված գրեթե բոլոր բառերը կապ ունեին այդ ոլորտների հետ:

15-19-րդ դդ., Օսմանյան կայսրության ծաղկման և անկման, ինչպես նաև օսմաներենի զարգացման շրջանում արաբերենի դերն ու նշանակությունն ավելի էր ուժեղացել. առանց արաբերենի և պարսկերենի հիմնավոր իմացության հնարավոր չէր գրել և կարդալ «օսմաներեն»: Օսմաներենում փոխառվել էին մեծ թվով արաբերեն բառեր և՜ անմիջականորեն, և՜ պարսկերենի միջոցով: Այդպիսով, օսմաներենը արաբերենի, պարսկերենի և թուրքերենի խառնուրդից ձևավորված մի լեզու էր¹: Մինչև 19-րդ դ., այդուհանդերձ, դպրոցական ուսման և մուսուլմանական օրենքի լեզուն, որ հասանելի էր բնակչության համար, արաբերենն էր:

Օսմանյան կայսրության նվաճումների հետևանքով Հայաստանի մի մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը, 16-րդ դ., ցավոք, անցնում է նրա տիրապետության տակ: Դարավոր շփումների պայմաններում (16 – 20-րդ դդ.) օսմաներենից հայերեն բանավոր խոսք են անցել բազմաթիվ բառեր: Ուսումնասիրողների մի մասը դրանք անվանում է նաև տաճկերեն փոխառություններ [5, էջ 17]: Քանի որ օսմաներենում արաբերեն բազմաթիվ փոխառություններ կային, միջնորդավորված փոխառվում են նաև արաբերեն ծագման շատ բառեր, որոնք արդեն մասամբ կրել էին միջնորդ լեզվի հնչյունական և քերականական ազդեցությունները: Դրանք գործածություն են ստանում հատկապես հայերենի տարածքային տարբերակներում՝ բարբառներում: Այսօր դրանց մի մասը համարվում է հայերենի մեռած բարբառային միավորներից, որոնց մասին վկայությունները հիմնվում են գրավոր աղբյուրների վրա: Դրանից ելնելով՝ ուսումնասիրության փաստական նյութը ներկայացնում ենք ըստ Հ. Աճառյանի *«Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերէնի*

¹ Միայն XX դ. 20-ականներից սկսած, Օսմանյան կայսրության անկումից, նոր պետության ձևավորումից սկսած՝ ընդհանուր բարեփոխումների («Թանգլիմաթ») համատեքստում սկսվեց նաև նրանց լեզվի բարեփոխումները, որոնց հիմնական նպատակը թուրքերենի մաքրումն էր այլ, հատկապես արաբական և պարսկական ծագման փոխառություններից: Այս շրջանում մինչ այդ (1928թ) գործածվող արաբական գրից անցում կատարվեց լատինական՝ թուրքերենի հրնչյունաբանությանը համապատասխանեցված գրին: Բարեփոխումներից հետո բառապաշարն էապես մաքրվեց, թեև դեռ արաբերեն փոխառյալ բառարմատների քանակն անցնում է վեց հազարից:

մեջ» աշխատության², ինչպես նաև բարբառագիտական այլ աղբյուրների³. դրանցից քաղել ենք թուրքերենի միջնորդությամբ հայերենի տարածքային տարբերակներին անցած արաբերեն փոխառությունները. դրանք, մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի համաձայն, հինգ հարյուր բառային միավորից ավելի են:

Հայերեն բարբառներում գործածվող արաբերեն ծագման փոխառություններում միջնորդ լեզվի ազդեցություններն ավելի ակնառու են դառնում որևէ բառային միավորի արաբերեն համարժեքի, միջնորդ լեզվում դրա գործածության և հայերեն բարբառային տարբերակների զուգադրման պարագայում: Այդպիսով երևան են գալիս հնչյունական մի շարք համապատասխանություններ և տարբերություններ, որոնցից առավել հաճախ հանդիպողները դիտարկում ենք ստորև:

Արդյունքներ

Արաբերենի հնչյունական համակարգը բաղկացած է քսանութ բաղաձայն և երեք զույգ ձայնավոր հնչյուններից՝ իրենց կարճ և երկար տարբերակներով: Գրական արաբերենն աչքի է ընկնում հատկապես կոկորդային, միջատամնային և ուժգին արտաբերման (էմֆատիկ) բաղաձայնների զարգացած համակարգով:

Թուրքերենի հնչյունական համակարգում առկա են քսանմեկ բաղաձայն և ութ ձայնավոր հնչյուններ: Նրա՝ որպես կցական (ագգլյուտինատիվ) լեզվի հնչյունական հիմնական առանձնահատկություններից է բնիկ և փոխառյալ բառերի մեծ մասում ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի գործածությունը [10, c. 146-147]:

² Դա Կ.Պոլսի բարբառում, համեմատությամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառների, թուրքերենից կատարած փոխառությունների արժեքավոր բառարան է: Յուրաքանչյուր փոխառյալ բառի դիմաց տրված է փոխատու լեզվի համարժեք ձևը: Հարկ է նշել սակայն, որ մեր դիտարկած արաբերեն փոխառությունների դեպքում, բառիմաստի հնարավորինս ճիշտ ներկայացմամբ հանդերձ, բառերի տառադարձումը ոչ միշտ է համապատասխան ձևով արտահայտված (օր.՝ տարբերանշաններ չունեն էմֆատիկ բաղաձայնները (d, t, z, s), ինչպես նաև արաբերենի այն բաղաձայնները, որոնք հնչարտաբերական մեկ-երկու հատկանիշով տարբերակվում են (d, t, h) և այլն:

³ Գրականության ցանկը կցվում է: Ընդգրկվել են նաև ՀԲԱ ծրագրով գրանցված Վանի, Շատախի, Արձկեի ու Արճեշի խոսվածքներին վերաբերող ձեռագիր նյութեր:

Երկու լեզուների հնչյունական համակարգերի համեմատությունից պարզ է դառնում, որ հատկապես բաղաձայնական ենթահամակարգում դրանք համընկնում են: Խոսքը նախևառաջ ձայնորդ բաղաձայնների (m, n, l, r, y) մասին է, որոնք լեզուներում առավել կայուն հնչյուններ են:

Այդուհանդերձ, մի շարք հնչյուններ և հնչակարգային օրինաչափություններ օտար են փոխառու լեզվի համար, ուստի թուրքերենի հնչյունական համակարգին արաբերեն բառերի հարմարեցման նպատակով գործածվել են տարբեր եղանակներ: Դրանցից առավել կենսունակը *փոխարինումն* է (substitution). Երկու լեզուների հնչյունական համակարգերի համադրումը ցույց է տալիս, որ արաբերենի այն հնչյունները, որոնց համարժեքները թուրքերենում չկան, փոխարինվել են հնչարտաբերական հատկանիշներով ամենամոտ, ոչ նշույթավորված հնչյուններով:

Այսպես՝ արաբերենի էմֆատիկ s, z, t, d բաղաձայններից s, z, t հնչյունները պարզեցվել են՝ փոխարինվելով համապատասխանաբար s, z, t տարբերակներով, առանց ուժգին արտաբերման հատկանշի պահպանման: Ինչ վերաբերում է էմֆատիկ d բաղաձայնին, այն թուրքերենում գործածվում է պարզեցված d կամ հնչյունափոխված z տարբերակներով: Օրինակ՝ արաբ.՝ *ḍamīr*⁴ «դերանուն», թրք.՝ *zamir* և այլն: Միջնորդ լեզվի ազդեցությամբ պայմանավորված՝ հայերենի բարբառային դիտարկվող միավորներում ևս գործում են d-ի հնչյունափոխության վերոնշյալ եղանակները: Հմմ.՝ արաբ.՝ *haḍm* «մարսողություն», թրք.՝ *hazim*, բրբ.՝ *hazq*, արաբ.՝ *hadir* «1.ներկա, 2.ընթացիկ», թրք.՝ *hazir* բրբ.՝ *hazիր/hazըր*, արաբ.՝ *ḍaʿif* «1.թույլ, անուժ, 2.հիվանդ», թրք.՝ *zayıf*, բրբ.՝ *qahif* և այլն:

Արաբերենի խոր հետքմային, խուլ արտաբերման q (կաֆ) բաղաձայնը թուրքերենում չի գործածվում: Պարսկերենում, արաբերեն նույն գրանշանի պահպանմամբ (q), այն օրինչափորեն հնչյունափոխվել է *ղ*-ի և այդ տարբերակով անցել նաև հայերենի արևելյան խմբակցության մի շարք բարբառային

⁴Փոխառյալ բառերի գրառման համար գործածվել է Baskerville MT for Brill 02 տառադարձման համակարգը: Արաբերեն համարժեքները ներկայացվել են ըստ 'Al-Qāmūs 'al-jadīd, T., 1985 (արաբերեն) և Баранов Х., Большой арабско-русский словарь, т. 1, 2, М., 2019 բառարանների: Թուրքերեն (օսմաներեն) բառաձևերը տրվում են ըստ Баскакова Н.А, Турецко-русский словарь, М, 1977 բառարանի:

միավորների: Հմմ.' արաբ.' *qisma* «բախտ, ճակատագիր», բրբ.' *ղսմաթ*, արաբ.' *qassāb* «մսագործ», բրբ.' *ղասաբ*, արաբ.' *naqqāsh* «զարդանկարիչ», բրբ.' *նաղաշ* և այլն: Մինչդեռ թուրքերենում արտաբերմամբ պարզեցվել է՝ դառնալով *k*: Հմմ.' արաբ.' *qādⁱⁿ* «դատավոր», թուրք.' *kadi*, արաբ.' *qalam* «գրիչ, մատիտ», թրք.' *kalam* և այլն: Հայերենի բարբառային դիտարկվող միավորներում ևս գտնում ենք զ<կ հնչյունափոխություն, որը կարելի է համարել միջնորդ լեզվի ազդեցության հետևանք. *կըսմանթ* «բախտ, բաժին» - *qisma*, *կըլմանթ* «1.աղմուկ, 2.ամբոխ» - *qāma*, *կանլան* «գրիչ, մատիտ» - *qalam* և այլն:

Արաբերենի *h* խոչակային խուլ շփականը, թուրքերենում պարզեցվելով, փոխարինվել է կոկորդային խուլ շփական *h*-ով: Հմմ.' արաբ.' *hakīm* «1.իմաստուն, 2.բժիշկ», թրք.' *hakim*, բրբ.' *հէքիմ* և այլն: Ուշագրավ է, սակայն, այս հնչյունի դրսևորումը դիտարկվող բարբառային միավորներում. դրանց մի մասում այն փոխարինվել է հայերենի կոկորդային խուլ *h* շփականով և գործածվում է միայն բառասկզբում. *հանգըր* «պատրաստ» - *hādir* *հան/հալ* «վիճակ» - *hāl*, *հանխ* «իրավունք» - *haqq*, *հանջի* «մահտեսի» - *hājī*, *հանրիֆ* «անարժեք մարդ» - *harīf* և այլն: Հ.Աճառյանը նշում է, որ այն փոխառությունները, որոնք պահում են նախաձայն *h*-ն, կատարվել են թուրքական տիրապետության շրջանում և թուրքերենի միջոցով են անցել հայերեն բարբառային միավորներին [3, էջ 67]:

Փոխառությունների մյուս խմբում բառի բոլոր դիրքերում տեղի է ունենում *h>խ* հնչյունափոխություն. *խանրան* «ապօրինի» - *harām*, *խասրաթ* «կարոտ» - *hasra*, *խանլալ* «օրինական» - *halal*, *խէլիմ* «1.իմաստուն, 2.բժիշկ» - *hakīm*, *խինա* «հինա» - *hinnā'* և այլն: Սա հայերենի բարբառային հնչյունափոխության հետեւականք է. Վանի բարբառում, օրինակ, բառի բոլոր դիրքերում *h*-ն գերազանցապես հնչյունափոխվում է *խ*-ի [3, էջ 64; 6, էջ 50], օր.' *հայ>խայ*, *մահ>մախ*, *հայելի* > *խայլի* և այլն: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *h>խ* հնչյունափոխությունը բավականին հին է, և Գ.Մագիստրոսի վկայությամբ՝ գոյություն ուներ դեռևս իր օրոք՝ 11-րդ դարում, և անշուշտ ավելի հին է [2, էջ 383]: Հեղինակը գտնում է, որ լեզվական այս երևույթը տեղի է ունեցել արաբների

արշավանքից հետո և թուրքերի տիրապետությունից ավելի առաջ, ուստի այս շրջանին է վերագրում այն փոխառությունները, որոնցում տեղի է ունեցել *h>/x* հնչյունափոխություն [2, էջ 67]:

Թուրքերենի հնչակարգի համաձայն ծայնեղ բաղաձայններ բառավերջում չեն կարող գործածվել, ուստի փոխառյալ բառերի ծայնեղ բաղաձայնները բառավերջում նույնպես խլացել են [12, p.393]: Հմմ.՝ արաբ.՝ qalb «սիրտ», թրք.՝ kalp, արաբ.՝ mufrad «եզակի», թրք.՝ müfret, արաբ.՝ ‘ajb, թրք.՝ ayıp «թերություն», արաբ.՝ muḥtāj, թրք.՝ muhtaç «կարիք»: Հայերենի դիտարկվող բարբառներում, արաբերենից փոխառյալ բառերում *b*-ն հիմնականում անփոփոխ պահպանվել է բառի բոլոր դիրքերում: Օր.՝ *բւնյւն* «բակլա» - baqla «բանջարեղեն», *խւնքւն* «խոսք» - xabar «լուր», *խէսաք/հէսաք* «հաշիվ» - ḥisāb և այլն: Մի շարք տարածքային տարբերակներում, օրինակ՝ Վանի խոսվածքի որոշ ենթախոսվածքներում, հանդիպում է նաև *b*-ի՝ *պ* (խույ) և *փ* (շնչեղ խույ) բաղաձայնների հնչյունափոխման մի քանի օրինակ. *ւնզւնպ* կամ *ւնզւնփ* «հարսանիքում փեսային շրջապատող ամուրի երիտասարդներ» - ‘azab, *ռուպ* կամ *ըռուփ* «մրգահյութ, դոշաբ» - rubb:

Արաբերենի *d* ծայնեղ հպականը ևս, չենթարկվելով բարբառին հատուկ հնչյունափոխությանը, նույնացել է հայերենի *դ*-ին. *դւնվւն* «1.դատ, 2.կռիվ» - da‘ūd, *կադախ* «ջուր խմելու կավե, պղնձյա գավաթ» - qadah, *կայիդ* «արձանագրություն» - qayd և այլն: Այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ այս փոխառությունները կատարվել են այն ժամանակ, երբ տվյալ բարբառային միավորում ծայնեղ բաղաձայնների խլացման հնչյունական օրենքն արդեն չէր գործում:

Դիտարկվող լեզվական միավորների բաղաձայնական ենթահամակարգերի զուգադրումից պարզ է դառնում, որ բարբառների փոխառյալ բառերը, հիմնականում պայմանավորված դրանց կատարման ժամանակագրությամբ, մասամբ կրել են միջնորդ լեզվի, մասամբ էլ՝ հայերեն տվյալ տարածքային տարբերակի հնչյունական օրենքների ազդեցությունները:

Հնչյունական մյուս գործընթացը, որին ենթարկվել են արաբերեն բառերը, այն է, որ հնչյունը, որը փոխառու լեզվում չունի իր համարժեքը կամ

հնչարտաբերմամբ մոտ հնչյուն, հեռացվում է բառից, այսինքն՝ տեղի է ունենում *հնչյունի անկում* (delition): Դա հատկապես վերաբերում է կոկորդային ձայնեղ շփական ‘ (այն) և խոչակային խուլ հպական ’ (համզա) բաղաձայններին: Այս հնչյունների հեռացման պարագայում նրանց նախորդող ձայնավորի «փոխհատուցվող երկարացումը» իրացվում է որպես «վերականգնման ռազմավարություն», որը թույլ է տալիս հաղթահարել հնչյունի անկման այս տեսակը [12, p. 393]: Այսպես՝ արաբ.՝ ta’lif, թրք.՝ telif «փոխգիջում», արաբ.՝ ‘adl, թրք.՝ ad.il «արդարություն», արաբ.՝ ‘ilm, թրք.՝ ilim «գիտություն» և այլն:

Ինչ վերաբերում է հայերենի՝ խնդրո առարկա բարբառային միավորներին, ապա նրանցում արաբերենի ’ (համզա) և ‘ (այն) բաղաձայնները արտացոլվել են հետևյալ կերպ. խուլ հպական ’-ն բառասկզբում և բառավերջում չի պահպանվել, օր.՝ *ասըլ* «բուն, բնիկ» - ‘aṣl «բուն, արմատ», *կաճա* «փորձանք» - qaḍā’, *խինա* «հինա» - ḥinnā’. Բառամիջում՝ միջձայնավորային դիրքում, / կիսաձայն է ավելացել, որը հավանաբար ոչ թե ’>/ հնչյունափոխություն է, այլ համզայի անկումից հետո ձայնավորների միջև առաջացած «հորանջից» խուսափելու համար գործածվող հնչյուն՝ *խային* «չարագործ» - xā’in «դավաճան», *կայիլ* «համաձայն» - qā’il և այլն:

Ձայնեղ շփական ‘ (այն)-ը ևս փոխառություններում չի պահպանվել. *ազիզ* «սուրբ, տոն (օր)» - ‘azīz «փառավոր, սուրբ, մաքուր», *անյաթ* «սովորություն» - ‘āda, *թալիմ* «զինվորական վարժություն» - ta’līm, *ջամ* «գումար» - jam’ և այլն:

Այսինքն՝ միջնորդ լեզվի հետ համեմատությամբ նույնպես տեղի է ունեցել հնչյունի անկում, սակայն լեզվական տարբեր եղանակներ են գործածվել այդ բացը վերականգնելու համար:

Հնչյունաբանական համապատասխանեցման (adaptation) մյուս գործընթացը վերաբերում է կրկնակ բաղաձայններին. թեև արաբերենում բառավերջում կրկնակ բաղաձայնների կիրառությունը թույլատրելի է, թուրքերենում դրանք կրճատվում կամ պարզեցվում են (degemination): Հմմ.՝ արաբ.՝ ḥaqq «արդարություն», թրք.՝ haq, բրբ.՝ *հակ*, արաբ.՝ jinn, թրք.՝ jin *բրբ.՝ ջին* «բարկություն» և այլն: Ինչպես նկատելի է, հայերեն բարբառային ձևերը ևս ենթարկվել են այս օրենքին:

Թուրքերենին բնորոշ չէ հատկապես միավանկ բառերի բառավերջում բաղաձայնների կուտակումը: Այլ կերպ ասած՝ բառի վանկային CVCC կառուցվածքը այդ լեզվում անթույլատրելի է: Մինչդեռ արաբերենի համար այն շատ բնութագրական է, ուստի արաբերենից կատարված փոխառությունների թուրքերեն համարժեքները կազմվել են CV.CVC կառուցվածքով, այսինքն՝ հավելյալ (էպենթետիկ), ձայնավորի ավելացմամբ, որն էլ իր հերթին հանգեցնում է բառի կազմում վանկերի փոփոխության: Թուրքերենում ներմուծվել է էպենթետիկ *i* ձայնավորը: Հմմ.՝ արաբ.՝ *ism* «անուն», թրք.՝ *is.im*, արաբ.՝ *adl*, թրք.՝ *ad.il* «արդարություն», արաբ.՝ *naqd* «առձեռն», թրք.՝ *naq.id* և այլն: Հայերենի խնդրո առարկա բարբառային միավորներում այս երևույթը տարբեր դրսևորումներ ունի: Մի շարք բառերի դեպքում որևէ ձայնավոր չի հավելվել, օր.՝ *խալխ* «ժողովուրդ, մարդիկ» - արաբ.՝ *xalq*, *ամր* «հրաման» - *amr*, *լաղը* «մականուն» - *laqb*, *ջահ* «ջանք» - *jahd* և այլն: Որոշ բառերում, ինչպես բնորոշ է պարսկերենից միջնորդավորված փոխառություններին, ավելացել է էպենթետիկ *ə*-ը ձայնավոր. *լաղը* «մականուն» - *laqbə*, *ախը* «վերջապես» - *axrə* «վերջ», *ասը* «բուն, բնիկ» - *asl* և այլն:

Ինչ վերաբերում է փոխատու, միջնորդ և փոխառու լեզուներում ձայնավորային ենթահամակարգերի փոխհարաբերությանը, որն արտահայտվում է փոխառությունների միջոցով, ապա այստեղ անհամապատասխանություններն ավելի շատ են այս ենթահամակարգերի ավելի մեծ տարբերությունների պատճառով:

Արաբերենն ունի երեք երկար ձայնավոր (*ā*, *ū*, *ī*), որոնք փոխառու միջնորդ լեզվում չկան, ուստի փոխառություններում հիմնականում դրսևորվել են առանց երկարության հատկանշի: Հմմ.՝ արաբ.՝ *māl* «1.ունեցվածք, 2.գումար», թրք.՝ *mal*, բրբ.՝ *մալ*, արաբ.՝ *hisāb*, թուրք.՝ *hesap*, բրբ.՝ *հիսաբ/հէսաբ*, արաբ.՝ *murād* «1.ցանկություն, մտադրություն», թրք.՝ *murat*, բրբ.՝ *մուրազ* և այլն: Արաբերենում գործառում են նաև երեք կարճ ձայնավորներ (*a*, *i*, *u*): Օսմաներենում, ինչպես նաև ժամանակակից թուրքերենում, արաբերենի *a* կարճ ձայնավորը մասամբ պահպանվել է: Հիմնականում, սակայն, այն ավելի «փափուկ» արտասանությամբ է փոխարինվել. այդպիսով տեղի է ունե-

ցել a>e հնչյունափոխություն. հմմ.' majlis-mejlis: Հայերենի մի շարք բարբառներում ևս գործածվում են a>է, ե հնչյունափոխությամբ փոխառություններ: Հմմ.' արաբ. maydan «1.հրապարակ, 2.ասպարեզ», թրք.' meydan, բրբ.' մէյդան, արաբ.' hawās «զգացմունք», թրք.' hawes, բրբ.' հավէս և այլն:

Թուրքերենի ձայնավորային ենթահամակարգում գործածվում է ութ հնչյուն, բացի այդ՝ գործում է ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը (vowel harmony), համաձայն որի՝ բառի առաջին ձայնավորը համապատասխանում է վերջին ձայնավորին: Սա հաճախ գործում է նաև փոխառյալ բառերի դեպքում: Օրինակ՝ արաբ.' mudir «տնօրեն», թրք.' mudur, արաբ.' mumkin «հնարավոր», թրք.' mumkun և այլն: Հարկ է նշել սակայն, որ փոխառյալ մի շարք բառեր չեն ենթարկվում այս օրենքին: Օրինակ՝ արաբ.' hisāb «հաշիվ», թրք.' hesāp, արաբ.' mi_tāl «օրինակ», թրք.' misal և այլն: Հայերենի բարբառային դիտարկվող միավորներում ևս այս օրենքը չի գործում՝ հէսաբ, միսալ և այլն:

Արաբերենի ս կարճ ձայնավորը միջնորդ լեզուների փոխառյալ բառաշերտում գործածվում է առանց հնչյունափոխության, ս>օ հնչյունափոխությամբ կամ ս-ի քմայնացմամբ: Հայերենի բարբառային բառաձևերում ևս հանդիպում են ս-ի իրացման վերոնշյալ տարբերակները. հմմ.' արաբ.' şura «դեմք, կերպարանք», թրք.' surat, բրբ.' սուռաթ, արաբ.' dulum «կեղեքում, անարդարություն», թրք.' zulum, բրբ.' զուլում «1.մեծ փորձանք, 2.խիստ չար», արաբ.' luqma «կտոր, պատառ», թրք.' lokum, բրբ.' լոխում «խմորի պես փափուկ քաղցրավենիք» և այլն:

Առկա են նաև հնչյունափոխության այլ դեպքեր, որոնք հիմնականում ոչ համակարգային բնույթ ունեն կամ պայմանավորված են հայերենի կոնկրետ բարբառային միավորի հնչյունափոխական օրինաչափություններով (օրինակ՝ պարզ ձայնավորի երկբարբառացում և այլն):

Եզրակացություններ

Այսպիսով, դիտարկվել են հայերեն բարբառային միավորներում արաբական ծագման փոխառությունների հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ, որոնք հիմնականում պայմանավորված են միջնորդ լեզվի ազդեցու-

թյուններով: Փոխառյալ բառերը լեզվական այս կամ այն համակարգին համապատասխանեցվելու նպատակով ենթարկվել են հնչյունաբանական այնպիսի փոփոխությունների, ինչպիսիք են հնչյունի փոխարինումը, հնչյունի անկումը, կրկնակ հնչյունների կրճատումը կամ պարզեցումը, հնչյունի հավելումը, երկար ձայնավորների՝ երկարության հատկանշի կորուստը, ձայնավորների քմայնացումը, ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի գործառումը կամ անտեսումը և հնչյունական այլ երևույթներ: Ինչպես ցույց տվեց զուգադրական ուսումնասիրությունը, փոխառյալ բառերը ենթարկվել են նաև հայերենի տվյալ տարածքային տարբերակին բնորոշ հնչյունական օրինաչափություններին: Պետք է նշել նաև, որ երբեմն բարդ է հստակ որոշել, թե այս կամ այն հնչյունափոխական երևույթն ի սկզբանե ո՞ր լեզվում կամ հայերենի ո՞ր բարբառային միավորում է առաջացել, և հարյուրամյակներ շարունակ նույն միջավայրում գոյատևած լեզվական ենթահամակարգերը առանձին դեպքերում ինչպիսի փոխազդեցություններ են կրել:

Գրականության ցանկ

1. Աճառյան Հ. Թուրքերենի փոխառեալ բառեր հայերենի մեջ, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Գ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902:
2. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 1951:
3. Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952:
4. Ասատրյան Մ., Ուրմիայի (Խոյի), բարբառը, Ե., 1962:
5. Մախասեանց Ս., Հայերեն բացատրական բառարան, Ե., 1944-1945:
6. Մուրադյան Մ. Շատախի բարբառը, Ե., 1962:
7. «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» ժողովածուի 17-րդ հատոր, Ե., 2012:
8. Баскакова Н., Турецко-русский словарь, М, 1977.
9. Баранов Х., Арабско-русский словарь, т. 1, 2, М., 2019 (переиздание).
10. Лашукевич А. Фонетическая адаптация заимствований в турецком языке,
<http://elib.mslu.by/bitstream/edoc/5858/1/%D0%9B%D0%B0%D1%88%D1%83%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%A1.%20%D0%90.%20%D0%A4%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1>

%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%B7%D0%B0%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9.pdf

11. Haugen E., The Norwegian language in America. Bloomington:
<https://archive.org/details/norwegianlanguage0000haug/page/n11/mode/2up>.

12. Alshammari W. F., Alshammari, A. R. Adaptation of Turkish Loanwords Originating from Arabic, International Journal of English Linguistics; Vol. 10, No. 5, published by Canadian Center of Science and Education. 2020,
https://www.researchgate.net/publication/346886908_Adaptation_of_Turkish_Loanwords_Originating_from_Arabic